

Rada ds. Rolnictwa i Wsi przy Prezydencie RP
Zespół ds. przepływów finansowych i kosztów transakcyjnych

Prof. Dr hab. Andrzej Czyżewski, UEP

dr Agnieszka Poczta-Wajda, UEP

Dr Agnieszka Sapa, UEP

**Przepływy finansowe pomiędzy Polską a Unią Europejską w ramach
Wspólnej Polityki Rolnej na tle wyników ekonomicznych rolnictwa**

Ekspertyza

Październik 2009

Spis treści

Wstęp	3
1. Analiza wydatków na sektor rolny po 2004 roku	3
2. Rozliczenia Polski z Unią Europejską	8
3. Wyniki polskiego sektora rolnego na tle Unii Europejskiej	12
Podsumowanie	15
Bibliografia	17

Wstęp

Objęcie Polski instrumentami WPR wprowadziło spójny i komplementarny zestaw instrumentów polityki rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich i stworzyło możliwość dodatkowego finansowania sektora rolno-żywnościowego z budżetu UE. Oznacza to również konieczność uiszczania składki do budżetu UE oraz wymaga ponoszenia kosztów związanych z programami pomocowymi UE poprzez współfinansowanie i prefinansowanie projektów unijnych. Fakt ten ma istotne znaczenie dla budżetu krajowego, szczególnie w zakresie wydatków na sektor rolny. Analiza wydatków budżetowych po integracji Polski z UE dowodzi, że to głównie dzięki współfinansowaniu programów unijnych oraz finansowaniu płatności obszarowych przez krajowy budżet wydatki z budżetu krajowego na sektor rolny wzrastały. Wsparcie udzielane polskim rolnikom z budżetu unijnego doprowadziło do istotnej poprawy poziomu dochodów w polskim rolnictwie i obniżenia dysparytetu pomiędzy dochodami rolniczymi a średnim wynagrodzeniem w gospodarce narodowej. Interes polskiego rolnictwa oraz możliwość aktywnego uczestnictwa w kształtowaniu przyszłych mechanizmów WPR skłania do oceny członkostwa Polski w UE w kontekście wydatków na sektor rolny na tle wyników ekonomicznych sektora rolnego.

1. Analiza wydatków na sektor rolny po 2004 roku

Wydatki z budżetu na sektor rolny zawarte w działach Rolnictwo, rozwój wsi i rynki rolne oraz innych działach bezpośrednio związanych z rolnictwem (z pominięciem środków na prefinansowanie celów i programów unijnych) w latach 2004-2008 wzrastały zarówno w ujęciu nominalnym jak i realnym (por. tabelę 1). W 2004 r. wyniosły one 5721,8 mln zł, a w 2008 r. osiągnęły poziom 26383,64 mln zł. Jednak w 2009 r. wydatki te obniżą się do poziomu 19380,21 mln zł. Oznacza to spadek tych wydatków zarówno w ujęciu nominalnym jak i realnym w stosunku do roku poprzedniego. Zmianie ulega również udział omawianych wydatków w wydatkach budżetowych państwa ogółem (por. tabelę 2). W 2004 r. udział ten wyniósł 2,89% i systematycznie wzrastał do 2008 r., kiedy ukształtował się na poziomie 8,58%, a następnie obniżył się i w 2009 r. zaplanowany jest na poziomie 6,02%. W porównaniu do sytuacji sprzed akcesji oznacza to istotną zmianę. Udziały te bowiem wynosiły 2,29% w 2003 r.; 1,98% w 2002 r.; 1,9% w 2001 r.; 2,43% w 2000 r.; 2,27% w 1999 r. i 2,31% w 1998 r., a w całym okresie 1997-2003 przeciętnie 2,23%¹. Można więc

¹ A. Czyżewski, *Rozliczenia budżetowe między Polską a Unią Europejską w sektorze rolno-żywnościowym jako przesłanka poprawy jego konkurencyjności po 2004 roku*, w: S. Urban (red.), *Agrobiznes 2006, Konkurencja w*

przyjąć, iż w stosunku do okresu poprzedzającego członkostwo Polski w UE udział ten w 2009 r., tj. po pięciu latach członkostwa będzie blisko 2,7 razy wyższy niż przed wstąpieniem Polski do UE.

Tabela 1.

Wydatki budżetowe na sektor rolny według wybranych działów budżetu w latach 2004-2009 (w mln zł, %)

Wyszczególnienie	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Wydatki z budżetu ¹⁾	5721,8	7999,5	8379,1	17136,8	26383,64	19380,21
Zmiana %	-	39,8	4,7	104,5	53,9	-26,5
KRUS	15607,0	14335,0	14968,0	15151,97	15771,4	17046,01
Zmiana %	-	-8,2	4,4	1,2	4,1	8,1
Wydatki z budżetu plus KRUS	21328,8	22334,5	23347,1	32288,7	42215,04	36426,22
Zmiana %	-	4,7	4,5	38,3	30,6	-13,6
Środki z UE razem ²⁾	5357,2	8528,4	10927,5	11813,99	14927,85	16293,97
Zmiana %	-	59,2	28,1	8,1	26,4	9,2

¹⁾ Wydatki z budżetu (wydatki z budżetu na rolnictwo, rozwój wsi i rynki rolnej) obejmują części budżetu państwa bezpośrednio związane z sektorem rolnym: część 32 – Rolnictwo, część 33 – Rozwój wsi, część 35 – Rynki rolne, część 85 – Budżety województw, część 83 - Rezerwy celowe (które obejmują środki przeznaczone na cele krajowe oraz środki na współfinansowanie i finansowanie programów z udziałem bezzwrotnych funduszy z UE, a także dopłat obszarowych i innych płatności w ramach Wspólnej Polityki Rolnej i Rybackiej)

²⁾ Środki z UE razem to suma środków z UE oraz wydatków na prefinansowanie Wspólnej Polityki Rolnej i Rybackiej oraz programów operacyjnych

Źródło: Zestawienie własne na podstawie opinii projektów ustawy budżetowej w częściach dotyczących rolnictwa A. Czyżewskiego opublikowanych w miesięczniku „*Wiś Jutra*” 01/2004, 01/2005, 01/2006, 01/2007, 01/2008 i 01/2009 oraz opinie projektów ustaw na kolejne lata 2004-2009 opublikowane przez Biuro Informacji i Dokumentacji Kancelarii Senatu, Dział Informacji i Ekspertyz.

Tabela 2.

Udziały poszczególnych grup wydatków na sektor rolny w wydatkach budżetowych ogółem (%).

Wyszczególnienie	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Udział wydatków z budżetu* w wydatkach budżetowych państwa ogółem	2,89	3,29	3,74	6,67	8,58	6,02
Relacja wydatków na KRUS do wydatków z budżetu	272,8	179,2	178,6	88,4	59,8	88
Udział wydatków z budżetu i KRUS w wydatkach budżetowych państwa ogółem	10,8	10,22	10,43	12,57	13,68	11,32

*jak w tabeli 1

Źródło: Zestawienie własne na podstawie danych i źródeł jak w tabeli 1.

W wydatkach na sektor rolny istotną rolę odgrywają wydatki na Kasę Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego. W 2009 r. wydatki te stanowią 88% projektowanych wydatków z budżetu na rolnictwo, rozwój wsi i rynki rolne. W poprzednich latach relacja ta wynosiła 59,8% w 2008 r.; 88,4% w 2007 r.; 178,6% w 2006 r.; 179,2% w 2005 r.; 272,8% w 2004 r., a w latach 2001–2002 ponad 400%. Pozwala to zatem stwierdzić, że w ciągu ostatnich lat relacja wydatków na KRUS do wydatków z budżetu na rolnictwo, rozwój wsi i rynki rolne zmniejszała się. Jednocześnie w 2009 r. tendencja ta uległa zahamowaniu ze względu na wzrost omawianej relacji w stosunku do roku poprzedniego. W dłuższym okresie sprawdza się więc teza, iż udział wydatków na KRUS maleje za sprawą rosnącego finansowania i współfinansowania z budżetu krajowego programów z udziałem środków UE oraz dopłat obszarowych i innych płatności w ramach Wspólnej Polityki Rolnej i Rybackiej. Jednak w 2009 r. nie można już tego tak jednoznacznie stwierdzić. Względemu zmniejszeniu zaangażowania unijnego w finansowanie i współfinansowanie WPRiR w Polsce towarzyszy bowiem wzrost udziału wydatków na KRUS czyli wyższa socjalizacja budżetu niż w roku poprzednim² (por. tabelę 1 i 4). W badanym okresie najwyższy udział wydatków z budżetu na rolnictwo, rozwój wsi i rynki rolne razem z wydatkami na KRUS w wydatkach budżetowych państwa ogółem był w 2008 r. i kształtował się na poziomie 13,68%. W 2009 r. planowany jest na poziomie 11,32%.³ W relacji do PKB, wydatki na rolnictwo, rozwój wsi i rynki rolne w 2009 r. będą stanowiły 1,4% PKB, a razem z wydatkami na KRUS 2,64% PKB.⁴

Jeżeli w analizie uwzględnione zostaną przyznane Polsce środki z UE razem (czyli środki z UE wraz ze środkami na prefinansowanie) wspierające sektor rolno-żywnościowy to wydatki ogółem na rolnictwo, rozwój wsi i rynki rolne (czyli suma wydatków z budżetu na rolnictwo, rozwój wsi i rynki rolne wraz z wydatkami na KRUS i środkami UE razem) w latach 2004-2008 systematycznie wzrastały z poziomu 26686 mln zł do 57082,89 mln zł. W okresie tym nastąpiła wyraźna i wydatna progresja tych wydatków, która byłaby niemożliwa bez członkostwa Polski w UE. W 2008 r. wydatki te wzrosły o 25,5% w stosunku do 2007 r.,

² A. Czyżewski, *Opinia o projekcie ustawy budżetowej na 2009 r. w części dotyczącej rolnictwa, rozwoju wsi i rynków rolnych oraz rybołówstwa, Dział 0.10 cz. 32, 33, 35, 68 a także planach finansowych na 2009r. Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, Agencji Rynku Rolnego, Agencji Nieruchomości Rolnych oraz Centralnego Funduszu Ochrony Gruntów Rolnych, Druk Sejmowy nr 1001, "Wieś Jutra", 2009/ 1(126).*

³ A. Czyżewski, *Opinia o projekcie ustawy budżetowej na 2009 r. w części dotyczącej rolnictwa, rozwoju wsi i rynków rolnych oraz rybołówstwa (dział 0.10 cz. 32, 33, 35, 68), a także planach finansowych na 2009r. Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, Agencji Rynku Rolnego, Agencji Nieruchomości Rolnych oraz Centralnego Funduszu Ochrony Gruntów Rolnych (druk sejmowy 1001), Opinie i ekspertyzy OE-97, Kancelaria Senatu, Biuro Informacji i Dokumentacji, dział Analiz i Opracowań Tematycznych, Listopad 2008.*

⁴ A. Czyżewski, *Opinia o projekcie ustawy budżetowej na 2009 r. op. cit.*

67% w stosunku do 2006 r. i 89,3% w stosunku do 2005 r. W 2009 r. planuje się jednak ich obniżenie do poziomu 52720,10 mln zł tj. nastąpi realny spadek o 7,87% w porównaniu z 2008 r., jednakże będą one wciąż większe o 17,6% niż w 2007 r.; 59,1% niż w 2006 r. i 81,6% niż w 2005 r. Tak więc po 4,5 letnim okresie członkostwa Polski w UE i sukcesywnym wzroście wydatków budżetowych na rolnictwo, rozwój wsi i rynki rolne zapoczątkowany został wyraźny spadek ich dynamiki. Jednak wydatki te w 2009 r. planuje się wciąż na poziomie znacznie wyższym niż w pierwszych trzech latach objęcia polskiego rolnictwa WPR.⁵

Tabela 3.

Znaczenie środków z UE razem na wsparcie rolnictwa dla wydatków na sektor rolny w latach 2004-2009 (%).

Wyszczególnienie	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Relacja środków z UE razem do wydatków z budżetu i KRUS	25,1	38,2	46,8	36,6	35,4	44,7
Udział środków z UE razem w wydatkach obejmujących: wydatki z budżetu plus KRUS plus środki z UE razem	20,1	27,6	31,9	26,8	26,2	30,9

Źródło: Zestawienie własne na podstawie danych z tabeli 1.

Analiza wydatków budżetowych na sektor rolno-żywnościowy w całym badanym okresie wskazuje na rosnące znaczenie środków pochodzących z UE, co obrazują dwa wskaźniki zamieszczone w tabeli 3. Jeden ze wskaźników przedstawia udział środków z UE razem w wydatkach ogółem na rolnictwo, rozwój wsi i rynki rolne. Udział ten wzrósł z poziomu 20,1% w 2004 r. do blisko 32% w 2006 r. i obniżył się w latach 2007-2008 odpowiednio do 26,8% i 26,2%. W 2009 r. planuje się, że udział środków z UE razem będzie stanowił około 31% wydatków ogółem na rolnictwo, rozwój wsi i rynki rolnej. Drugi wskaźnik obrazuje relację środków z UE razem do wydatków z budżetu krajowego obejmującego wydatki z budżetu na rolnictwo, rozwój wsi i rynki rolne oraz wydatki na KRUS. Zauważa się tu podobne tendencje - wzrost wskaźnika w latach 2004-2006, spadek udziału w latach 2007-2008 i ponowny wzrost w 2009 r.⁶ Takie kształtowanie się powyższych relacji pozwala stwierdzić, że rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich związany jest przede

⁵ A. Czyżewski, *Opinia o projekcie ustawy budżetowej na 2009 r.* op. cit.

⁶ A. Czyżewski, *Rozliczenia budżetowe między Polską a Unią Europejską ...* op. cit., s. 157; A. Czyżewski, A. Poczta, *Dynamika wydatków budżetowych na sektor rolno-żywnościowy w Polsce po wstąpieniu do UE, Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, tom IX, Zeszyt 1, Warszawa-Poznań-Kraków 2007.

wszystkim z pomocą ze strony UE⁷, jednocześnie to zagranica uzyskuje istotny wpływ na transformację polskiego rolnictwa i obszarów wiejskich. Stąd też ważne jest, aby środki te były przeznaczane na cele istotne z punktu widzenia konkurencyjności krajowych podmiotów sektora rolno-żywnościowego.

Podsumowując tę część analizy można stwierdzić, że:

- analiza wydatków budżetowych po integracji Polski z UE dowodzi, że to głównie dzięki współfinansowaniu programów unijnych oraz finansowaniu płatności obszarowych przez krajowy budżet wydatki z budżetu krajowego na sektor rolny wzrastały;
- stabilizacji uległ kierunek wzrostu wydatków z budżetu krajowego. Powtarzają się preferencje ustawodawcy dla finansowania celów związanych m.in. z działalnością weterynaryjną, oświatową i wychowaniem młodzieży na obszarach wiejskich;
- jednocześnie jednak w wydatkach z budżetu niepokojący jest powtarzający się od lat regres w wydatkach na postęp biologiczny w produkcji roślinnej i zwierzęcej, instytucje z nimi związane czy działalność wojewódzkich ośrodków doradztwa rolniczego. Stanowi to przesłankę dla tezy, że wzrost współfinansowania i prefinansowania programów unijnych odbywać się będzie w warunkach malejącego bądź nierosnącego finansowego wsparcia z krajowego budżetu tytułów związanych z postępem jakości i nowości oraz jakości typu i wykonania;
- kształtowanie się relacji wydatków na KRUS do wydatków z budżetu pozwala stwierdzić, że w dłuższym okresie udział wydatków na KRUS malał w związku z rosnącym finansowaniem i współfinansowaniem z budżetu krajowego programów z udziałem środków z UE, płatności obszarowych oraz innych płatności w ramach WPR. Tym samym następowało ograniczanie tendencji do socjalizacji wydatków na rzecz ich wzrostu na przemiany strukturalne;
- uwzględniając negatywne efekty społeczne niewydolności dochodowej gospodarstw rolnych, pamiętać należy, że redukcja środków budżetowych na KRUS winna być ściśle skorelowana z poprawą sytuacji dochodowej gospodarstw rolnych. Oznacza to

⁷ Do momentu wstąpienia Polski do UE, środki unijne uzyskiwano przede wszystkim w ramach programów SAPARD oraz PHARE. Fundusze te były określane w sposób celowy, a ich uruchomienie wymagało wcześniejszej akceptacji zgłaszanych projektów inwestycyjnych przez właściwe instytucje w warunkach nowej dla polskich podmiotów gospodarczych i złożonej procedury oraz konieczności wyłożenia środków własnych. Dlatego też środki te w ograniczonym stopniu służyły bezpośredniej poprawie sytuacji dochodowej producentów rolnych przez rozwój procesów reprodukcji w ich gospodarstwach. W większym stopniu sprzyjały one poprawie infrastruktury sieciowej czy ochrony środowiska. Sytuacja ta uległa zmianie od 2004r.

konieczność wspierania zarówno sfery ekonomicznej jak i socjalnej w gospodarstwach rolnych, w zgodzie z akceptowaną społecznie wizją przekształceń w obu sferach.

2. Rozliczenia Polski z Unią Europejską

W ramach rozliczeń Polski z UE przepływy finansowe analizowane będą poprzez uwzględnienie środków z UE, środków na prefinansowanie programów operacyjnych oraz środków przeznaczonych na finansowanie i współfinansowanie Wspólnej Polityki Rolnej i Rybackiej oraz programów operacyjnych (por. tabela 4). Środki z UE w badanym okresie związane były przede wszystkim z finansowaniem funduszu SAPARD (w pierwszych latach członkostwa), PHARE, SPO *Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich 2004-2006*, SPO *Rybołówstwo i przetwórstwo ryb 2004-2006*. Środki te najwyższy poziom osiągnęły w 2005 r. kiedy planowane były na poziomie 3498,99 mln zł (z tego 1154,05 mln zł stanowiły środki na SAPARD, a 1123,4 mln zł na SPO *Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich 2004-2006*). W latach 2006-2008 fundusze z UE związane były głównie z finansowaniem SPO *Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich 2004-2006*. W 2009 r. środki te mają ukształtować się na stosunkowo niskim poziomie (124,48 mln zł) w porównaniu z wcześniejszymi latami. Przewidziane są już tylko w odniesieniu do SPO *Rybołówstwo i przetwórstwo ryb 2004-2006*, wygaśnięciu uległy bowiem pozostałe programy dotychczas finansowane.

Zgodnie z ustawodawstwem UE zadania z zakresu programów operacyjnych czy WPRiR są prefinansowane przez budżety krajowe państw członkowskich. Zweryfikowane pozytywnie wydatki są zwracane w terminach określonych przez UE. W analizowanym okresie środki te systematycznie wzrastały od pierwszego roku członkostwa (3405,5 mln zł w 2004 r.) i w 2009 r. planuje się je na poziomie 16169,49 mln zł. Wzrost tych funduszy w 2009 r. oczekiwany jest w warunkach obniżenia zarówno środków z UE, jak i wydatków na rolnictwo w porównaniu do roku poprzedniego (por. tabele 4 i 1).

Korzystanie ze środków unijnych w ramach funduszy strukturalnych, programów pomocowych wymaga odpowiedniego ich współfinansowania i finansowania. Stąd też wydatki z budżetu na rolnictwo, rozwój wsi i rynki rolne obejmują potrzeby resortu rolnictwa w zakresie wydatków zapisanych w rezerwach celowych. Rezerwy celowe w części przeznaczane są na cele krajowe, a w części na cele związane z finansowaniem i współfinansowaniem celów i programów unijnych. Przykładowo w 2009 r. te ostatnie

stanowiąc będą ponad 83% rezerw celowych ogółem. W latach 2004-2008 rezerwy celowe ogółem systematycznie wzrastały z 2398 mln zł do 8352,89 mln zł; natomiast ich spadek do poziomu 6521,91 mln zł planuje się w 2009 r. Jednocześnie środki związane z finansowaniem i współfinansowaniem wzrosły z 2211,4 mln zł w 2004 r. do 5439,21 mln zł w 2009 r. (w 2008 r. kształtowały się na najwyższym poziomie tj. 6766,739 mln zł).⁸ W ramach środków przeznaczonych na finansowanie i współfinansowanie istotne znaczenie miały m.in. wydatki związane z mechanizmami WPR (obejmującymi dopłaty i inne płatności, w tym płatności uzupełniające), *Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich 2004-2006*, *Program Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007-2013*. Oprócz tego środki przeznaczane były m.in. na współfinansowanie programów operacyjnych, programów unijnych realizowanych przez ARR, pomoc techniczną, różnice kursowe czy programy zwalczania i kontroli chorób zwierząt. Pomimo spadku kwoty rezerw celowych w 2009 r. w stosunku do 2008 r. środki na finansowanie i współfinansowanie celów i programów unijnych będą w budżecie zabezpieczone.

Na podstawie danych w tabeli 4 można określić pewne relacje między środkami wydatkowanymi a środkami otrzymanymi z UE (pamiętając jednak, że w przepływach finansowych z UE występują blisko roczne odroczenia). Biorąc pod uwagę projektowane dane na 2009 r. można stwierdzić, że wydatkowaniu z krajowego budżetu 1 zł na współfinansowanie i finansowanie projektów unijnych i celów WPRiR towarzyszy około 3,0 zł wydatkowane w ramach środków z UE razem w sektorze żywnościowym (oczywiście po zwrocie do budżetu krajowego środków z budżetu UE, co w tym przypadku nastąpi w latach 2009-2010 oraz po opłaceniu składki do budżetu UE za 2009 r.). Dla wcześniejszych lat wydatkowaniu 1 zł towarzyszy odpowiednio 2,21 zł w 2008 r.; 2,65 zł w 2007 r.; 2,26 zł w 2006 r.; 1,68 zł w 2005 r. i 1,33 zł w 2004 r. Jeżeli natomiast w analizowanym okresie oszacuje się różnice między przewidywaną składką Polski do budżetu UE w stosunku do planowanych środków z UE razem w sektorze żywnościowym to okazuje się, że różnica ta jest dodatnia (za wyjątkiem 2005 r.) i wykazuje tendencje rosnącą. Dla 2009 r. różnica ta wynosi 3720,16 mln zł i jest 3,6 razy większa niż w 2007r. Natomiast w 2008r. różnica była około 2,8 razy wyższa niż w 2007 r.⁹

⁸ Obniżenie w 2009r. kwoty w ramach rezerw celowych, które mają służyć zabezpieczeniu współfinansowania i finansowania programów unijnych, związane jest m.in. z wygaśnięciem finansowania PROW 2004-2006, a także zakończenia współfinansowania 4 projektów *Transition Facility*

⁹ A. Czyżewski, *Opinia o projekcie ustawy budżetowej na 2009 r.* ... op. cit.

Tabela 4.

Rozliczenia Polski z UE w latach 2004-2009 w mln zł.

Wyszczególnienie	2004	2005	2006	2007	2008	2009
1. Środki z UE	1951,7	3498,99	1935,05	2035,967	1993,826	124,48
2. Środki na prefinansowanie SPO i WPRiR	3405,5	5029,37	8992,4	9778,023	12934,03	16169,49
3. Współfinansowanie i finansowanie WPRiR w sektorze żywnościowym ¹⁾	2211,4	1804,76	4821,16	4454,521	6766,739	5439,21
4. Środki własne UE - składka Polski do budżetu UE ²⁾	2389,1	10220,69	10322,32	10786,668	12080,12	12573,81
5. Środki z UE razem ³⁾	5357,2	8528,36	10927,45	11813,99	14928,85	16293,97

¹⁾ Potrzeby resortu rolnictwa w zakresie wydatków w części 83 - Rezerwy celowe, które obejmują środki na współfinansowanie i finansowanie programów z udziałem bezzwrotnych funduszy z UE, a także dopłat obszarowych i innych płatności w ramach Wspólnej Polityki Rolnej i Rybackiej

²⁾ Składka oszacowana według kursu 4,42 zł/euro dla 2005r., 3,97 zł/euro dla 2006r., 3,9 zł/euro dla 2007r., 3,79 zł/euro dla 2008r. i 3,35 zł/euro dla 2009r.

³⁾ Środki z UE razem to suma pozycji 1 i 2

Źródło: Zestawienie własne na podstawie danych i źródeł jak w tabeli 1.

Kwoty przyznane Polsce przez UE na rozwój rolnictwa, wsi oraz rynków rolnych w postaci funduszy unijnych, jak też środki wyłożone na prefinansowanie zadań WPRiR (czyli środki z UE razem) systematycznie wzrastały w latach 2004-2009 (por. tabelę 4). Jednocześnie fundusze te stanowiły istotną część wszystkich planowanych dla Polski środków z UE. W 2009 r. środki z UE razem dla sektora rolno-żywnościowego, planowane na poziomie 16293,97 mln zł, stanowiąc mają 48,49% ogólnej kwoty planowanych w 2009 r. wszystkich dochodów ze środków UE i z innych źródeł nie podlegających zwrotowi (33601,469 mln zł). Udział ten wykazuje tendencję rosnącą. Według projektów kolejnych ustaw budżetowych wynosił: w 2008 r.: 41,49%, w 2007 r.: 43,28%, a w 2006 r.: 43,32%.¹⁰ Liczby te dowodzą utrzymującej się kluczowej pozycji sektora rolno-żywnościowego oraz rozwoju wsi i obszarów wiejskich we wspólnotowej polityce gospodarczej UE wobec Polski. Jednocześnie można przyjąć, że na 1,0 zł wniesionej przez Polskę np. w 2009 r. składki (12573,81 mln zł) do budżetu ogólnego UE przypada 2,67 zł środków przyznanych Polsce przez UE. W poprzednich latach wielkość ta kształtowała się na poziomie 3,77 zł w 2008 r.; 2,53 zł w 2007 r. i 2,44 zł w 2006 r. Uwzględniając teraz udział sektora rolno-żywnościowego w środkach unijnych przyznawanych Polsce oznacza to, że w poszczególnych latach na sektor rolno-żywnościowy z rybołówstwem i przetwórstwem ryb włącznie przypadało odpowiednio

¹⁰ A. Czyżewski, *Opinia o projekcie ustawy budżetowej na 2009 r. op. cit.*

1,30 zł w 2009 r.; 1,56 zł w 2008 r.; 1,10 zł w 2007 r. i 1,06 zł w 2006 r.¹¹ Z całym więc przekonaniem można powiedzieć, że rolnictwo, obszary wiejskie i rybołówstwo w Polsce stały się beneficjentem procesu integracji Polski z UE, chociaż w 2009 r. w stopniu niższym niż w 2008 r., ale wyższym niż w latach 2006–2007.

Planowane w budżecie krajowym wydatki na sektor rolny są pochodną przyznanych Polsce środków unijnych w ramach WPR oraz funduszy strukturalnych. Jednak ich rzeczywiste oddziaływanie na rolnictwo i obszary wiejskie zależy od ostatecznego napływu oraz poziomu absorpcji przez podmioty sektora gospodarki żywnościowej. Według danych Ministerstwa Finansów w ciągu 58 miesięcy członkostwa Polski w UE (tj. od 1.05.2004 r. do 28.02.2009 r.) do Polski napłynęło z budżetu UE 29530,3 mln euro, co po zapłaceniu zobowiązań pozwoliło zrealizować nadwyżkę w wysokości 1609 mln euro. Oznacza to, że cała Polska jako członek UE w omawianym okresie była beneficjentem netto przepływów finansowych z UE. Istotne znaczenie w tych przepływach miały transfery związane z polityką rolną. Transfery w ramach funduszy strukturalnych w sektorze rolnym finansowane z Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnej kształtowały się na poziomie 1133,1 mln euro, co stanowiło ponad 10% zarejestrowanych środków w ramach funduszy strukturalnych oraz ponad 3,8% wszystkich transferów z UE. W ramach WPR, w omawianym okresie, do Polski napłynęło 9561,3 mln euro, czyli około 32,4% transferów z UE ogółem. Jednocześnie w ramach tych transferów blisko połowa (49,3%) przeznaczona była na rozwój obszarów wiejskich w ramach PROW, a około 38% na płatności bezpośrednie. Można więc przyjąć, że w omawianym okresie 2004-2009 na 100 euro w ramach skumulowanych transferów z UE do Polski, do sektora rolno-żywnościowego napłynęło 36,2 euro, a po uwzględnieniu funduszy przedakcesyjnych (SAPARD, PHARE) 41 euro.¹² Biorąc dodatkowo pod uwagę to, że na gospodarkę żywnościową i obszary wiejskie oddziałują również inne unijne środki pomocowe uzasadnione jest stwierdzenie, że sektor rolno-żywnościowy jest największym beneficjentem netto środków unijnych w skali ogólnokrajowej.

¹¹ A. Czyżewski, *Budżet rolny 2009*, "Top Agrar, Magazyn nowoczesnego rolnictwa", 2009/nr 2.

¹² A. Czyżewski, A. Poczta-Wajda, A. Sapa, Financial Transfers In Agricultural Sector between Poland and the European Union after Integration. An Attempt to Define a Beneficent. (July 2009), International Trade and Finance Association Conference Papers. 19th International Conference Working Paper 3; <http://services.bepress.com/itfa/19th/art3>

3. Wyniki ekonomiczne polskiego sektora rolnego na tle Unii Europejskiej

Wzrost wydatków budżetowych na rolnictwo oraz analiza przepływów finansowych pomiędzy UE a Polską dostarczają optymistycznych wniosków co do efektów członkostwa polskiego sektora rolnego w strukturach UE. Aby dokonać pełnej oceny należy jednak bliżej przyjrzeć się wynikom rolnictwa i scharakteryzować efektywność tych przepływów.

Wsparcie udzielane polskim rolnikom z budżetu unijnego doprowadziło do znacznej poprawy poziomu dochodów w polskim rolnictwie. W roku 2008 dochód na osobę pełnozatrudnioną w rolnictwie był prawie 2,5 razy większy niż w roku 2003. Doszło również do obniżenia dysparytetu pomiędzy dochodami rolniczymi a średnim wynagrodzeniem w gospodarce narodowej (zob. tab. 5). Zauważyć można jednak stopniowe uzależnienie sytuacji dochodowej polskiego rolnictwa od wsparcia z UE. Udział dotacji związanych z programami unijnymi w dochodzie rolniczym wyniósł w 2008 roku 45%, co oznacza, iż poprawa sytuacji dochodowej rolników jest wynikiem przede wszystkim wsparcia otrzymywanego z UE.

Tabela 5.

Znaczenie dopłat z budżetu UE w dochodach rolniczych w Polsce w latach 2003-2008

Wyszczególnienie	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Dochód na osobę pełnozatrudnioną* w rolnictwie (zł)	4 259	10 290	8 252	9 984	12 690	10 609
Dotacje na osobę pełnozatrudnioną (zł)	402	4009	3882	5198	5352	4772
Relacja średniego dochodu rolniczego do średniego wynagrodzenia w gospodarce (w%)	24,2	56,2	43,3	50,3	58,8	45,5
Udział dotacji w dochodzie rolniczym (w%)	9,4	39,0	47,0	52,1	42,2	45,0

*AWU (ang. Annual Work Unit – roczna jednostka pracy) - GUS przyjmuje 2120 godzin pracy w roku (265 dni x 8 godz.)

Źródło: Zestawienie własne na podstawie prezentacji L. Goraj pt. „Wpływ Wspólnej Polityki Rolnej na dochody polskich gospodarstw rolnych”, strona internetowa Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi.

Poprawa sytuacji dochodowej w sektorze rolnym nie pociągnęła za sobą dynamicznych i pożądaných w polskim rolnictwie przemian strukturalnych, aczkolwiek zaobserwować można pewne zmiany. Dotyczy to przede wszystkim zasobów ziemi, gdyż wraz ze wstąpieniem Polski do UE zahamowany został trend spadkowy powierzchni użytków rolnych i w latach 2005-2007 ich obszar uległ zwiększeniu o prawie 300 tys. hektarów. Zmniejszeniu uległa liczba gospodarstw rolnych - z 1,95 mln w 2002 roku do 1,80 w roku 2007, co w połączeniu ze wzrostem powierzchni użytków rolnych doprowadziło do zwiększeniu przeciętnej

powierzchni gospodarstwa rolnego z 8,4 ha w 2002 do 8,8 ha w roku 2007. Należy jednak zauważyć, że gospodarstwa małe (do 10 ha UR) nadal liczą ponad dwa miliony i stanowią 84,7% ogółu gospodarstw prowadzących działalność. Integracja Polski z UE w zasadzie nie wpłynęła na zatrudnienie w rolnictwie. Liczba osób pracujących w sektorze rolnym utrzymuje się na poziomie zbliżonym jak przed akcesją - 2,3 mln osób pełnozatrudnionych¹³.

Pełny obraz sytuacji polskiego rolnictwa otrzymamy jednak dopiero po przyrównaniu go do rolnictwa innych krajów UE. Dane porównujące sytuację strukturalną i produkcyjną polskiego rolnictwa oraz rolnictwa UE-27 oraz UE-15 w roku 2007 przedstawiono w tabeli 6. Przede wszystkim zauważyć można, iż Polskie rolnictwo cechuje się znacznie gorszymi relacjami pomiędzy czynnikami produkcji niż średnia dla UE. Szczególnie niską wartość przyjmuje relacja użytków rolnych i nakładów kapitałowych przypadająca na jednego zatrudnionego, co wynika z faktu, iż rolnictwo polskie na tle UE angażuje znaczące zasoby pracy.

Tabela 6.

Porównanie wyników ekonomicznych polskiego i unijnego sektora rolnego

Wyszczególnienie (2007 rok)	Polska	UE-27	UE-15	UE-27/ Polska
UR/1AWU (ha)	6,7	14,7	22,1	2,19
Nakłady kapitałowe*/1AWU (tys. euro)	5,7	21,5	37,8	3,77
Nakłady kapitałowe/1 ha UR (tys. euro)	0,8	1,5	1,7	1,88
UR w gospodarstwach >20 ha (%)	43,2	76,8	84,3	1,78
Gospodarstwa > 16 ESU (%)	3,6	11,7	26,4	3,25
SGM** gospodarstwa > 16 ESU (%)	43,5	81,6	86,7	1,88
Produktywność ziemi (euro/1ha UR)	1277	2003	2337	1,57
Produktywność pracy (euro/1AWU)	8595	29489	51676	3,43
Produktywność nakładów kapitałowych (euro/euro)	1,52	1,37	1,37	0,90
Udział dopłat w dochodach (%)	45,0	60,9	62,7	1,35

* suma zużycia pośredniego i amortyzacji

** Standardowa Nadwyżka Bezpośrednia (z ang. *Standard Gross Margin – SGM*) stanowi nadwyżkę wartości produkcji nad wartością kosztów bezpośrednich.

Źródło: dane Eurostat oraz W. Poczta „Wpływ integracji z UE na sytuację strukturalną, produkcyjną i ekonomiczną polskiego rolnictwa”, ekspertyza przygotowana na zlecenie IERiG

Pomimo wspomnianych wcześniej zmian o charakterze strukturalnym, nadal niekorzystnie w stosunku do średniej UE kształtuje się struktura obszarowa gospodarstw w polskim rolnictwie. Największym problemem tej struktury jest fakt, że większość zasobów ziemi rolniczej znajduje się w posiadaniu gospodarstw małych i bardzo małych (do 20 ha

¹³ *Charakterystyka gospodarstw rolnych*, GUS, Warszawa 2007, 2008; *Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych*, GUS, Warszawa 2003.

UR), podczas, gdy w krajach UE-27 75% a w krajach UE-15 ponad 84% ziemi posiadają gospodarstwa średnie i duże (powyżej 20 ha UR).

Analiza struktury gospodarstw rolnych według ich wielkości ekonomicznej wskazuje, iż gospodarstwa o wielkości powyżej 16 ESU stanowią w Polsce jedynie 3,6% i wytwarzają jedynie 43,5% Standardowej Nadwyżki Bezpośredniej, podczas, gdy w krajach UE-15 te wielkości kształtują się na poziomie odpowiednio 26,4% i 86,7%. Ma to o tyle istotne znaczenie, że według badań IERiGŻ tylko gospodarstwa o wielkości powyżej 16 ESU zapewniają parytetową opłatę pracy własnej oraz realizację inwestycji netto¹⁴. Wysokie zasoby pracy i ziemi w rolnictwie polskim oraz niskie nakłady kapitałowe a także relatywnie niski, w stosunku do posiadanych przez rolnictwo polskie zasobów, poziom produkcji sprawia, że niska jest też w polskim rolnictwie produktywność zasobów ziemi i pracy. W krajach UE-27 jeden pełnozatrudniony wytwarza prawie 3,5 razy więcej produkcji (w ujęciu pieniężnym) niż w Polsce, natomiast w krajach UE-15 aż 6 razy więcej. Bardzo niska produktywność pracy w rolnictwie polskim skutkuje niską opłatą nakładów pracy w rolnictwie polskim, konieczną dla utrzymania pozycji konkurencyjnej na Jednolitym Rynku Europejskim.

Pozytywnie natomiast należy ocenić wpływ akcesji Polski do UE na bilans handlu zagranicznego. Pierwsze lata członkostwa pokazały, iż polskie produkty żywnościowe posiadają przewagi komparatywne w ramach jednolitego rynku. Tylko w okresie 2004-2006 wartość eksportu rolno-spożywczego podwoiła się i wyniosła w 2006 r. około 8,5 mld euro. Wzrost importu był znacznie wolniejszy, przez co dodatnie saldo wymiany handlowej osiągnęło poziom około 2,1 mld euro. Co ciekawe, wzrost eksportu i dodatniego salda był największy w wymianie z pozostałymi nowymi państwami członkowskimi¹⁵. Ten efekt członkostwa trudno pominąć w dyskusji nad polską perspektywą reform WPR. Dobre wyniki w eksporcie produktów rolnych w Polsce w ostatnich latach są jednak przynajmniej w części okupione niskim wynagrodzeniem osób pracujących w polskim rolnictwie i przemyśle spożywczym¹⁶.

Pomimo zaobserwowanych pozytywnych przemian zapoczątkowanych członkostwem Polski w UE sytuacja ekonomiczna polskiego sektora rolnego ciągle odbiega od sytuacji rolników w krajach „starej” UE-15. W warunkach akcesji wprawdzie osiągnęło ono istotny postęp produkcyjno-ekonomiczny, jednak nadal cechuje je niska produktywność, co dowodzi

¹⁴ W. Poczta „Wpływ integracji z UE na sytuację strukturalną, produkcyjną i ekonomiczną polskiego rolnictwa”, ekspertyza przygotowana na zlecenie IERiG

¹⁵ *Polski handel zagraniczny artykułami rolno-spożywczymi w 2006 r.*, FAPA/FAMMU, Warszawa 2007

¹⁶ W. Poczta „Wpływ integracji... op.cit.

jego problemów natury strukturalnej i technologicznej. Oznacza to, że kontynuacja mechanizmów WPR ma dla Polski szczególne znaczenie i z perspektywy polskiego sektor rolnego konieczne jest utrzymanie wsparcia i kontynuacja mechanizmów WPR w celu podtrzymania przemian w zakresie struktur agrarnych i wytwórczych w polskim rolnictwie¹⁷.

Podsumowanie

Objęcie Polski od 1 maja 2004 r. instrumentami Wspólnej Polityki Rolnej stworzyło możliwość dodatkowego finansowania sektora rolno-żywnościowego z budżetu Unii Europejskiej. W efekcie doszło do wzrostu wydatków na rolnictwo również z krajowego budżetu. Analiza wydatków budżetowych po integracji Polski z UE dowodzi, że głównie dzięki współfinansowaniu programów unijnych oraz finansowaniu płatności obszarowych przez krajowy budżet wydatki z budżetu krajowego na sektor rolny wzrastały. Na podstawie analizy wydatków budżetowych na sektor rolny wnioskować można, że Rząd w Polsce w wysokim stopniu wiąże rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich ze środkami pomocowymi z UE. Przepływy środków finansowych pomiędzy UE a Polską w zakresie rolnictwa, rozwoju wsi i rynków rolnych w 2009 r. przyniosą stronie polskiej po raz kolejny dodatnie efekty netto. Uwidacznia się to między innymi w relacji wydatków ponoszonych przez budżet krajowy na finansowanie i współfinansowanie WPRiR w sektorze rolno-żywnościowym do środków z UE razem. Planowanemu w 2009 r. wydatkowi 1 zł z budżetu krajowego towarzyszyć ma wydatkowanie 3 zł ze środków UE oraz na prefinansowanie i współfinansowanie celów i programów UE w sektorze rolno-żywnościowym. Biorąc pod uwagę udział środków unijnych przeznaczonych dla sektora rolno-żywnościowego w przyznanych Polsce środkach unijnych ogółem, można stwierdzić, że sektor rolno-żywnościowy jest beneficjentem netto tych przepływów.

Wsparcie udzielane polskim rolnikom z budżetu unijnego oraz krajowego doprowadziło do znacznej poprawy poziomu dochodów w polskim rolnictwie i obniżenia dysparytetu pomiędzy dochodami rolniczymi a średnim wynagrodzeniem w gospodarce narodowej. Ta względna poprawa sytuacji dochodowej w sektorze rolnym nie pociągnęła jednak za sobą pożądanych w polskim rolnictwie przemian strukturalnych. Liczba pracujących w sektorze utrzymuje się na poziomie zbliżonym do okresu przedakcesyjnego, a gospodarstw rolnych uległa jedynie niewielkiemu obniżeniu, przy czym ich przeciętna

¹⁷ Czyżewski A., Poczta-Wajda A., Stępień S., *Future of the CAP in the New financial perspective 2014-2020. Challenges and consequences for Poland*, [W:] *Global Challenges and Policies of the European Union – Consequences for the „New Member States”*, Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, Wrocław 2009.

powierzchnia zwiększyła się jedynie o niecałe 5%. Porównanie wyników ekonomicznych i struktury polskiego sektora rolnego wskazuje, że wielkości te kształtują się dużo mniej korzystnie niż w większości krajów unijnych. Oznacza to, że kontynuacja mechanizmów WPR ma dla Polski szczególne znaczenie i z perspektywy polskiego sektora rolnego konieczne jest utrzymanie wsparcia w celu kontynuacji przemian w zakresie struktur agrarnych i wytwórczych. Polska powinna walczyć więc o zapewnienie konkurencyjności polskiego rolnictwa na Jednolitym Rynku Europejskim (JRE). Nie bez znaczenia pozostaje również kwestia wypełnienia postulatu bezpieczeństwa żywnościowego kraju i zapewnienia podstawowej masy surowcowej dla polskiego przemysłu rolno-spożywczego. Jednocześnie, kontynuacja mechanizmów WPP jest niezbędna dla zagwarantowania zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich.

W związku z tym rekomendujemy:

- działania na rzecz **kontynuacji mechanizmów WPR**. Z perspektywy polskiego sektora rolnego utrzymanie finansowego wsparcia jest konieczne w celu kontynuacji przemian w zakresie struktur agrarnych i wytwórczych;
- działania **opozycyjne wobec koncepcji renacjonalizacji polityki rolnej** co doprowadziłyby do utraty zdolności konkurowania biedniejszych państw z tymi, których stać byłoby na finansowanie płatności z budżetów krajowych. Propozycja ta jest trudna do zaakceptowania przez Polskę, nie tylko dlatego, iż jest ona obecnie beneficjentem netto przepływów finansowych związanych z WPR, ale przede wszystkim z uwagi na niebezpieczeństwo zróżnicowania poziomu wsparcia sektora rolnego w ramach jednolitego rynku i tym samym zniekształcenia warunków konkurencji;
- działania na rzecz **kontynuacji systemu dopłat bezpośrednich**. Do roku 2020 brak jest w zasadzie substytutu dla płatności bezpośrednich. Polska powinna widzieć w płatnościach bezpośrednich podstawowy instrument wspierania i rozwoju krajowego sektora rolnego, ze względu na ich wysoką skuteczność i powszechność. Dyskusja toczyć winna się nie na temat zasadności stosowania płatności bezpośrednich a raczej na temat nowego ich systemu (SAPS, SPS lub nowy inny) i ewentualnego uproszczenia tych płatności;
- działania na rzecz **utrzymania interwencji rynkowej**. Pozostawienie pewnego zakresu interwencji cenowej służyć ma jako „siatka bezpieczeństwa” na wypadek pogorszenia koniunktury w rolnictwie. Całkowite zniesienie mechanizmów wsparcia w tym zakresie byłoby nieodwracalne i naraziło na nieuzasadnione ryzyko spadku dochodów

producentów rolnych;

- działania na rzecz **wprowadzenia nowych instrumentów WPR**. Gdy polityka rolna UE zmierza w kierunku zniesienia rynkowych instrumentów stabilizacji dochodów rolniczych, zasadne staje się wprowadzenie instrumentów zarządzania ryzykiem. Wprowadzenie ich jest w pełni uzasadnione, ale pod warunkiem powszechności ubezpieczeń i współfinansowania ze środków publicznych.

Bibliografia:

1. *Charakterystyka gospodarstw rolnych*, GUS, Warszawa 2007.
2. *Charakterystyka gospodarstw rolnych*, GUS, Warszawa 2008.
3. Czyżewski A., *Budżet rolny 2009*, "Top Agrar, Magazyn nowoczesnego rolnictwa", 2009/nr 2.
4. Czyżewski A., Opinia o projekcie ustawy budżetowej na 2009 r. w części dotyczącej rolnictwa, rozwoju wsi i rynków rolnych oraz rybołówstwa, Dział 0.10 cz. 32, 33, 35, 68 a także planach finansowych na 2009r. Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, Agencji Rynku Rolnego, Agencji Nieruchomości Rolnych oraz Centralnego Funduszu Ochrony Gruntów Rolnych, Druk Sejmowy nr 1001, "Wieś Jutra", 2009/ 1(126).
5. Czyżewski A., Opinia o projekcie ustawy budżetowej na 2009 r. w części dotyczącej rolnictwa, rozwoju wsi i rynków rolnych oraz rybołówstwa (dział 0.10 cz. 32, 33, 35, 68), a także planach finansowych na 2009r. Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, Agencji Rynku Rolnego, Agencji Nieruchomości Rolnych oraz Centralnego Funduszu Ochrony Gruntów Rolnych (druk sejmowy 1001), Opinie i ekspertyzy OE-97, Kancelaria Senatu, Biuro Informacji i Dokumentacji, dział Analiz i Opracowań Tematycznych, Listopad 2008.
6. Czyżewski A., Poczta A., *Dynamika wydatków budżetowych na sektor rolno-żywnościowy w Polsce po wstąpieniu do UE*, *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, tom IX, Zeszyt 1, Warszawa-Poznań-Kraków 2007.
7. Czyżewski A., Poczta-Wajda A., *About the role of decoupling in the system of CAP financial support. Dilemmas and recommendations*, Proceedings of the International Scientific Conference "Economic Science for Rural Development", Jelgava 2009
8. Czyżewski A., Poczta-Wajda A., Sapa A., *Financial Transfers In Agricultural Sector between Poland and the European Union after Integration. An Attempt to Define a Beneficent*. (July 2009), International Trade and Finance Association Conference Papers. 19th International Conference Working Paper 3; <http://services.bepress.com/itfa/19th/art3>
9. Czyżewski A., Poczta-Wajda A., Stępień S., *Future of the CAP in the New financial perspective 2014-2020. Challenges and consequences for Poland*, [W:] *Global Challenges and Policies of the European Union – Consequences for the „New Member States”*, Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, Wrocław 2009.
10. Czyżewski A., *Rozliczenia budżetowe między Polską a Unią Europejską w sektorze rolno-żywnościowym jako przesłanka poprawy jego konkurencyjności po 2004 roku*, [w:] Urban S. (red.), *Agrobiznes 2006*,

Konkurencja w agrobiznesie - jej uwarunkowania i następstwa, Prace naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, Wrocław 2006.

11. Czyżewski A., Stępień S., *Finansowanie i efektywność wydatków budżetowych UE w sektorze rolnym. Rekomendacje do dyskusji nad „Health-Check” Wspólnej Polityki Rolnej UE w 2008 r.*, „Zagadnienia ekonomiki rolnej” nr 4/2008.
12. Czyżewski A., Stępień S., *Zmiany mechanizmów WPR UE a oczekiwania Polski*. „Ekonomista”, nr 4/2009.
13. Goraj L. „*Wpływ Wspólnej Polityki Rolnej na dochody polskich gospodarstw rolnych*”, prezentacja ze strony internetowej Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi.
14. Matuszczak A., *Dualny rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich*, [w:] *Uniwersalia polityki rolnej w gospodarce rynkowej – ujęcie makro- i mikroekonomiczne*, red. A. Czyżewski, Wydawnictwo AE, Poznań 2007
15. Poczta W., „*Wpływ integracji z UE na sytuację strukturalną, produkcyjną i ekonomiczną polskiego rolnictwa*”, ekspertyza przygotowana na zlecenie IERiG.
16. *Polski handel zagraniczny artykułami rolno-spożywczymi w 2006 r.*, FAPA/FAMMU, Warszawa 2007.
17. *Rezultaty przeglądu Wspólnej Polityki Rolnej*, MRiRW, Departament Programowania i Analiz, Warszawa 2008
18. *Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych*, GUS, Warszawa 2003.
19. *WPR – Nowoczesna polityka rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*, Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA, Warszawa 2007.